

ԳՈՒՍՏԱՎ ՄԵՅՐԻԵՆ  
ՀԱՄԻՂՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ  
ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի՝ համիդյան կոտորածների պատմությունը լուսաբանող ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրների թիվը վերջերս համալրվեց ևս մեկով: Կլեր Մուրադյանի և Միշել Դյուրան-Մեյրիեի ջանքերի շնորհիվ, «Էնվանտեր» հրատարակչությունը լույս է ընծայել 1894-1896թթ. Դիարբեքիում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գուստավ Մեյրիեի (1852-1930)՝ հայկական կոտորածներին առնչվող գրագրություններն ամփոփող ժողովածուն, որն ընդգրկում է 172 փաստաթուղթ:<sup>1</sup> Դրանք գլխավորապես Մեյրիեի զեկուցագրերն ու հեռագրերն են Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնին և գործերի հավատարմատար Ժյուլ դը Լա Բուլինիերին, մասամբ նաև՝ նրանց պատասխանները: Դիվանագիտական գրագրություններն ընդգրկում են 1894թ. հոկտեմբերից մինչև 1896թ. հուլիսն ընկած ժամանակահատվածը:

Մեյրիեի՝ 132 զեկուցագրերից 108-ը հրատարակվում են առաջին անգամ. մինչ այժմ հրապարակի վրա էր նրա զեկուցագրերի սոսկ նվազագույն մասը (ընդհամենը 24 փաստաթուղթ), որը դեռևս 1897թ. գետեղվել էր նշանավոր «Դեղին գրքում»,<sup>2</sup> սակայն, ցավոք, բազմաթիվ աղճատումներով: Այդ զեկուցագրերը ևս, արդեն ամբողջական տեսքով, ինչպես նաև Դիարբեքիում ծավալված իրադարձություններին վերաբերող «Դեղին գրքից» քաղված այլ սակավաթիվ փաստաթղթեր, վերահրատարակվել են սույն ժողովածուում:

Ժողովածուի՝ «Հիվանդ մարդու» արյունալի հոգևարքը՝ խորագիրը կրող առաջաբանում Հայկական հարցի գիտակ Կ. Մուրադյանը<sup>3</sup> Հայկական հարցն իրավամբ դիտում է իբրև Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս (էջ 13):<sup>\*</sup> Անդրադառնալով Աբդուլ Համիդ II-ի քաղաքականությանը, հեղինակն ընդգծում է նրա՝ մասնավորապես ազգությանը ոչ թուրք մահմեդականներին սիրաշահելու հակումը, քանզի սուլթանը «հաստատականորեն վճռել էր խոչընդոտել «երկրորդ Բուլղարիայի» հայտնությանն Արևելյան Անատոլիայում» (էջ 15): Մուրադյանը հերքում է հայկական գաղտնի կազմակերպությունների «վտանգավոր» գործունեության հե-

<sup>\*</sup> Այսուհետև՝ հղումները սույն ժողովածուին կնշենք բուն հոդվածում:

տեղանքով Հայոց ցեղասպանության սկզբնավորման վարկածը և հղելով 1894թ. Սասունի ջարդերի օրինակը, եզրակացնում. «Դա այն սցենարի առաջին գործողությունն էր, որը կրկնվելու է հայերով բնակեցված բոլոր վիլայեթներում» (էջ 17): Կասկածի նշույլ իսկ չդրսևորելով Մեյրիենի հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատության շուրջ, առաջաբանի հեղինակը նրա պատումը բնութագրում է իբրև «անկողմնակալ ու զերծ կրքերից և գաղափարական կապանքներից» (էջ 27):

Ժողովածուի մեջ զետեղվել է Գ. Մեյրիենի կյանքին և գործունեությանը նվիրված՝ Մ. Դյուրան-Մեյրիենի գրչին պատկանող համառոտ ակնարկը, ինչպես նաև՝ հրատարակիչների հեղինակած համառոտ ծանուցումը, որտեղ նրանք հաղորդում են տպագրված փաստաթղթերին առնչվող անհրաժեշտ տեղեկություններ:

1894թ. հունվարին ստանձնելով Դիարբեքիրում Ֆրանսիայի փոխիյուպատոսի պարտականությունները, Մեյրիեն վիլայեթում Հայոց ցեղասպանության սանձազերծման պահից ի վեր Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանության ղեկավարներին պարբերաբար հաղորդել է ծավալված իրադարձությունների ընթացքին աղերսվող հանգամանալից տեղեկատվություն: Հպանցիկ իսկ ծանոթությունը նրա գրագրություններին հնարավորություն է ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմել ոչ միայն Դիարբեքիրի վիլայեթում ցեղասպանության գործընթացի ելևէջների, այլև հայ ժողովուրդին կործանումից փրկելու հարցում փոխիյուպատոսի սկզբունքային դիրքորոշման և հետևողականության մասին:

Մեյրիենի զեկուցագրերում շոշափված են երկու հիմնահարցեր, որոնք առնչվում են, գլխավորապես, վիլայեթում քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ օսմանյան իշխանությունների դրսևորած վատթար վերաբերմունքի սաստկացմանը, ինչպես նաև զանգվածային կոտորածներին: Փոխիյուպատոսը հիմնավորապես մերկացնում է հայ և քրիստոնյա այլ ժողովուրդների բնաջնջման հարցում օսմանյան կենտրոնական և տեղական իշխանությունների որդեգրած դիրքորոշումը, հավաստում Հայոց ցեղասպանության՝ պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող եղելության փաստը, բացահայտում Դիարբեքիրում տեղի ունեցած կոտորածների առանձնահատկությունները:

Դեռևս արյունալի իրադարձությունների արշալույսին, Մեյրիեն ուրվագծում է հայկական զանազան տարածքներում ընթացքի մեջ գտնվող կոտորածների համառոտ պատկերը, որոնց շուրջ ստույգ տեղեկություններ ստացել էր համապատասխան վայրերից Դիարբեքիր ժամանած ականատեսներից (էջ 45, 47): Հետաքրքրական է, մասնավորապես, Սասունի անցքերին տված նրա գնահատականը, ըստ որի, հայերն ընդլվել են «ժուսալությունից դղված, իրենց նկատմամբ՝ քրդերի և նույնիսկ օսմանյան պաշտոնյաների կիրառած անհամար հարստահարությունների հետևանքով» (էջ 42): Սասունցիների ընթրստության պատասխանատվությունն իրավամբ վերագրելով օսմանյան իշխանություններին, Մեյրիեն, այդուհանդերձ, 1895թ. սկզբներին, անդրադառնալով Խարբերդում տիրող կացությանը, ցավով նշում է. «Սասունի իրադարձություններից ի վեր, մահմեդականների թշնամանքը քրիստոնյաների նկատմամբ, թվում է, թե կրկնապատկվել է, որը նրանք, թվում է, թե ամենևին չեն քողարկում» (էջ 48):

Քրիստոնյաների հանդեպ մահմեդականների՝ ակնհայտորեն թշնամանքի վերածվող բացահայտ անհանդուրժողականությունը Մեյրիեն



նա գրում է. «Դիարբեքիրում իրավիճակը շարունակում է մնալ սպառնալից: Մահմեդականները չեն զինաթափվում, նրանց ատելությունը քրիստոնյաների հանդեպ նույնքան խորն է, որքան անցյալում և նրանց չնչին բան է անհրաժեշտ, որպեսզի վերսկսեն այն վայրագությունները, որոնք այդչափ դաժանորեն իրենց դրռն են թողել նույնների առաջին օրերին տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա: Կառավարության, բոլոր պաշտոնյաների, մասնավորապես, կառավարչի դիրքորոշումը քաջալերում է նրանց մեքենայությունները» (էջ 150):

Մեյրիենի կարծիքով Դիարբեքիրում «տիրող հուզումների և խուճապի բուն պատճառը կառավարության դիրքորոշումն է, որն անհողդողորեն դրանք հրահրել է» (էջ 168): Մեկ այլ առիթով նա համոզմունք է հայտնում առ այն, որ եթե կառավարության անգործունեության հետևանքով քաջալերված անձինք չվտարվեն քաղաքից, ապա «վաղ թե ուշ, անվերապահորեն, քրիստոնյաների նկատմամբ կգործադրվեն նորանոր բռնություններ» (էջ 170): Բայց եթե 1896 թ. մարտի սկզբներին Մեյրիեն դեռևս տարակուսանք է հայտնում օսմանյան իշխանությունների՝ իրավիճակը կարգավորելու հարցում ի հայտ բերած անվճռականության շուրջ (էջ 171), ապա իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց, նա, աստիճանաբար, կռահում է կառավարության քաղաքականության բուն էությունը և արդեն ապրիլի կեսերին, վերջնականապես հուսալքված, հայտարարում. «Կառավարությունը ոչինչ չի անում և չի ցանկանում որևէ բան անել. այսպիսին է իրականությունը» (էջ 191): Փոքր անց այս հարցում Մեյրիենի համոզմունքն ավելի է խորանում, և մայիսի 26-ին նա կսկիծով արձանագրում է. «Այս երկրամասում օսմանյան կառավարության ջանադրության հետևանքով իրավիճակն այնպիսին է, որ կոտորածների սպառնալիքները երբեք ավարտին չեն հասնի և օրերից մի օր անխուսափելիորեն կիրակաճանան: Ինձ նույնիսկ զարմանք է պատճառում այն, որ դրանք մինչ այժմ իրականության չեն վերածվել: Այդչափ սարսափազդու իրադարձություններից հետո, յոթ ամսից ի վեր, մենք գտնվում ենք դեռևս այն նույն սահմանագծի վրա, ինչ իրադարձությունների մախօրեին» (էջ 197): Շատ ավելի որոշակի է նրա՝ հունիսի 23-ի հայտարարությունը. «Օսմանյան կառավարության անփութությունը և կոտորածները վերսկսելու կամ առնվազն դրանք չարգելակելու մտադրությունն ակնհայտ է: Վալիի, բրիգադային գեներալի, ռուսիկանության կոմիսարի, քաղաքային ինքնավարության մախսազահի, մի խոսքով՝ բոլոր իշխանավորների դիրքորոշումն ու վարքագիծը ... դրա անժխտելի ապացույցն են» (էջ 202):

Դիարբեքիրի վիլայեթում տեղի ունեցած կոտորածների առիթով, Մեյրիեն ներկայացնում է քավականին մոայլ և անմխիթար հետևյալ պատկերը. ըստ նրա հաշվարկների, վիլայեթում կողոպտվել կամ հրկիզվել է 6000 քրիստոնեական ընտանիքներից բաղկացած 119 գյուղ, որոնց 30000 բնակիչները սպանվել են կամ անհետացել: Առևանգված կանանց թիվը Դիարբեքիրում հասնում է 50-ի, իսկ գյուղերում՝ անհամար է: Բուն քաղաքի կրած նյութական կորուստները գերազանցում են 2000000 թուրքական լիրայի արժողության հասնող գումարը (էջ 136-138):

Սպանված հայերի թվաքանակի շուրջ, ի դեպ, Մեյրիեն հաղորդում է հակասական տեղեկություններ, որոնք, հավանաբար, ստացել է իրարամերձ սկզբնաղբյուրներից կամ, ինչն ավելի հավանական է, ըստ նորանոր տեղեկությունների սրբագրել է մախնական տվյալները: Ընդհա-

նուր ամմամբ, ըստ նրա զանազան վկայությունների, Դիարբեքի քաղաքում և հարակից գյուղերում զոհերի թիվը տատանվում է 15000-ից 40000-ի սահմանում (էջ 99, 105):

Դիարբեքի վիլայեթում, որն այժմ է գարնել բնակչության եթնկական կազմի բազմազանությամբ, բնաջնջման քաղաքականության ակնբեկներն ընդգրկել են լայնահուն շառավիղներ՝ հայերից զատ կլանելով քրիստոնյա այլ ժողովուրդների: Այս իրողությունը չի վրիպել Մեյրիեի ուշադրությունից, որն անկողմնակալորեն մատնանշում է զանազան ժողովուրդների կրած մարդկային կորուստները և նյութական վնասները (էջ 134-135): Այս հարցում, սակայն, փոխհյուպատոսի երբեմն առարկելի, անզամ անընդունելի, մեկնաբանություններում նշմարելի է իրադարձությունների վրա կրոնական գործոնի թողած գերակշռող ազդեցության դրոշմը: Մտորելով վիլայեթում քրիստոնյա ժողովուրդների համար ստեղծված անապահով քաղաքական մթնոլորտի շուրջ, 1895թ. փետրվարի 9-ին նա նշում է, որ բոլոր քրիստոնյաները՝ «անկախ ազգային պատկանելությունից և այն բանից, թե խոսքն ունի վերաբերում՝ հայերի, քաղղեացիների, սիրիացիների, թե հույների», գտնվում են կյանքի միևնույն անելանելի պայմաններում: Այս հարցում մենք նրա հետ ամբողջությամբ համամիտ ենք: Սակայն նա շարունակում է. «*Դրա պատճառը կրոնական ատելությունն է, որը խարսխվում է ոմանց հզորության, այլոց տկարության վրա և, ըստ այդմ, դրսևորվում շատ ավելի անողորմ ձևով: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ Հայկական հարցն այստեղ խորթ է, քանզի հայերն այստեղ շատ ավելի են հարստահարվում, որովհետև ավելի բազմաքանակ են*» (ընդգծումները մերն են – Վ. Պ.) (էջ 53):

Հիրավի, Դիարբեքի իշխանությունները Կոստանդնուպոլսից ստացված՝ հայերի ոչնչացմանն առնչվող հրահանգները սեփական նախաձեռնությամբ ի կատար են ածել շատ ավելի ընդարձակ շառավիղով և բնաջնջել վիլայեթում բնակվող բոլոր քրիստոնյաներին:<sup>4</sup> Այդ հանգամանքը, սակայն, չի կարող, մեր համոզմամբ, հիմք ծառայել այն եզրահանգման համար, որ Դիարբեքիում Հայկական հարցին «զուժում» տալու անհրաժեշտությունը տեղական իշխանությունների ուշադրությունից վրիպել է կամ հայերին և այլ քրիստոնյաներին բնաջնջել են կրոնական հողի վրա խարսխված ատելության հիման վրա:<sup>5</sup>

Այդուհանդերձ, Մեյրիեի ըմբռնել է Հայոց ցեղասպանության իրականացման և սանձազերծման հարցում հայերի ունեցած կարծեցյալ դերին առնչվող մի խիստ կարևոր հանգամանք, որը վաղուց ի վեր շահարկում է թուրքական պատմագրությունը: Անդրադառնալով այն հարցին, որ արտասահմանում գործող հայկական հեղափոխական կազմակերպությունները Դիարբեքիում կողմնակիցներ չեն ունեցել, նա գրում է. «Այս վիլայեթում բնակվող հայերը չեն կարող և չեն ցանկանում սուլթանի տիրապետության դեմ ուղղված դավեր նյութել... Այն, ինչ նրանք պահանջում են՝ վարչակարգի փոփոխությունն է ու լուրջ բարենորոգումների իրականացումը, որոնք նրանց համար կապահովեն լավագույն վերաբերմունք» (էջ 54):

Նույնիսկ կոտորածների ամենաթեժ պահին, փոխհյուպատոսը բազմիցս վկայագրում է հայերի նյութած սադրանքների բացակայության փաստը, որը, զուցե, կարող էր տեղիք տալ նրանց դեմ գործադրվող բռնությունների կամ ցեղասպանության լայնածավալ գործընթացի սանձազերծմանը (էջ 86, 88): Փոխարենը, Մեյրիեի հանգամանորեն տեղեկացնում է,

թե ինչպես են մահմեդականները զինվել (էջ 80-81, 106, 127), նախապատրաստվել կոտորածներին (էջ 88), ինչպես նաև՝ զինաթափել քրիստոնյաներին (էջ 92, 102):

Նրա համոզմամբ իրավիճակի շիկացմանը մեծապես նպաստել են ոչ թե հայերի կարծեցյալ սադրանքները կամ մեքենայությունները, այլ 1895թ. աշնանը սուլթանի կողմից հայկական մահաճգներում բարենորոգումների անցկացման վերաբերյալ տարածվող ասեկոսեները: Այս առիթով, 1895թ. հոկտեմբերի 31-ին, նա գրում է Կամբոնին. «Իրավիճակն աստիճանաբար լարվում է: Մահմեդականները չեն թաքցնում քրիստոնյաներից վրեժխնդիր լինելու իրենց մտադրությունները՝ ի պատասխան այն բարենորոգումների, որոնց իրականացմանը սուլթանը տվել է իր համաձայնությունը: Նրանք բողոքի մի հեռագիր են հղել վերջինիս, որի պատճենը հանձնել են վալիին: Ասում են, որ նրանք վճռել են անմիջապես, այն է՝ վաղը կեն, հինգշաբթի օրն իրականացնել իրենց ծրագրերը, եթե պատասխան իրենց չգոհացնի: Այդ փաստաթղթում ասված է, որ Հայաստանը նվաճվել է արյամբ և որ այն կզիջվի միայն արյամբ» (էջ 84): Միևնույն կապակցությամբ բազմաթիվ մահմեդականներ Մեյրիենին հավաստիացրել են, որ իրենց հայրենակիցները խիստ գրգռված են, քանզի կարծում են, թե հայկական վեց վիլայեթներին տրամադրվող ինքնավարությունն արդեն հռչակված է, իսկ բարենորոգումները վերաբերում են միայն քրիստոնյաներին և, ըստ այդմ, «երկյուղում են կայսրության մասնատումից» (էջ 117):

Մեյրիենի զեկուցագրերը տեղեկացնում են նաև հայ հոգևորական գործիչների նկատմամբ գործադրված բռնությունների, կանանց առևանգման, կրոնափոխության անհամար փաստերի մասին: Ցանկանում ենք, այդուհանդերձ, առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել նրա հաղորդումներից մեկի վրա, որը բացահայտում է հայ ժողովրդի հանդեպ երիտթուրքերի՝ ի սկզբանե գրաված բուն դիրքորոշումը: 1896 թ. մայիսի 26-ին՝ Ժյուլ դը Լա Բուլիմիերին հղած հեռագրում նա նշում է. «Հավաստիացնում են, որ երիտթուրքերը «հին» թուրքերին, հավանաբար, համոզել են միանալ իրենց՝ քրիստոնյաների, ինչպես նաև, սուլթանի հետ վերջնականապես հարցերը լուծելու համար, որոնց համարում են այս երկրի բոլոր չարիքների պատճառը (էջ 196) (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.):

Այսպիսին է, ընդհանուր գծերով, Դիարբեքիրում տեղի ունեցած իրադարձությունների այն պատկերը, որն անաչառօրեն մեզ է ներկայացնում Մեյրիեն: Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքացիական բարձր դիմագծի տեր դիվանագետը, արհամարհելով իր ընտանիքի անդամների և իր կյանքին սպառնացող վտանգը, դրսևորել է մեծ հետևողականություն ու հաստատականություն և ամենայն մանրամասնությամբ ուրվագծել Հայոց ցեղասպանության դրվագներից մեկի համայնապատկերը, ֆրանսիական դեսպանության ղեկավարներին օր առ օր իրազեկել իրադարձությունների զարգացման ընթացքին՝ դրանք կանխելու ակնհայտ դիտավորությամբ: Ցավոք, թե՛ նրա, թե՛ ֆրանսիացի շատ այլ դիվանագետների, հատկապես, Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Կամբոնի գործադրած ջանքերն այս ուղղությամբ շոշափելի արդյունքների չեն հանգեցրել, քանզի Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանության սկզբունքը որդեգրած Երրորդ հանրապետության ղեկավարները մնացել են անհողդողդ և անսալով դիվանագետների ահազանգերին, զերադասել են չմիջամտել արևմտահայության ողջակիզման գործընթացին:

Այդուհանդերձ, մենք պարտավոր ենք հարգանքի խորին տուրք մատուցել XIX դարի 90-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում գործող ֆրանսիացի դիվանագետների և գործակալների հիշատակին, որոնց վարքագիծը ֆրանսիացի խոշոր պատմաբան, ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ Էռնեստ Լավիսը (1842-1922) բնութագրել է իբրև «քաջարի» և «հերոսական»:<sup>6</sup> Դրա վկայություններից է սույն ժողովածուի լույս ընծայումը, որն արժանի է ամենայն դրվատանքի:

Նշենք նաև, որ ժողովածուին կից հավելվածում հրատարակիչները գետեղել են փաստաթղթեր (քաղվածքներ խորհրդարանային նիստերի արձանագրություններից, հատվածներ Վիկտոր Բերարի «Սուլթանի քաղաքականությունը» գրքից, Ժ. Կլեմանտյի հոդվածներից մեկից և այլն), որոնցում, այս կամ այն ձևով, շոշափված են Դիարբեքիրում փոխհյուպատոսի անունը:

Առարկությունների տեղիք են տալիս, սակայն, գրքին կից առաջաբանում և ծանուցման մեջ արտացոլում գտած՝ հրատարակիչների որոշ դրույթներ: Օրինակ, ինչպես նշում է առաջաբանի հեղինակը, XV դ. թուրքերը նվաճել են պատմական Հայաստանը (էջ 9): Իրականում, 1555թ. Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքված Ամասիայի հաշտության պայմանագրով, առաջին անգամ օսմանյան լծի ներքո ընկել է Հայաստանի տոսկ մի մասը:

Գրքին կից ծանուցման մեջ հրատարակիչները, փաստորեն, ձայնակցելով Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ գերիշխող տեսակետին, 1894-1896թթ. հայերի «սխտեմատիկ կոտորածները» համարում են «1915թ. ցեղասպանության նախերգանք» (էջ 35): Մեր համոզմամբ, սակայն, Հայոց ցեղասպանությունը հարկ է դիտել իբրև փուլային զարգացում ունեցած միասնական գործընթաց, որը հարատևել է շուրջ երեք տասնամյակ (XIX դ. 90-ական թվականների կեսերից մինչև XX դ. 20-ական թվականների սկզբները) և թուրքական երեք տարբեր վարչակարգերի կողմից իրականացվել միևնույն զաղափարախոսության հիման վրա: Անշուշտ, այն զագաթնակետին է հասել 1915թ., մի իրողություն, որը սակայն, մեր կարծիքով, պատմաբաններին իրավունք չի վերապահում այդ իրադարձությունը մասնատելու «համիդյան» կամ «քեմալական» կոտորածների, «1909թ. ջարդերի», «1915թ. եղեռնի» և առավել ևս՝ դրանք դիտել իբրև տարանջատ եղելություններ:

Մերիեի գրագրությունների լույս ընծայումն, անշուշտ, իր նպաստը կրերի Հայոց ցեղասպանության պատմության՝ մեր օրերի կեղծարարների դեմ մղվող պայքարին:

#### ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<sup>1</sup> Gustave Meyrier. Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France. 1894-1896. Présentée et annotée par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier, Paris, 2000, 259 p.

<sup>2</sup> Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897; Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément), Paris, 1897.

<sup>3</sup> Mouradian C. Le crime de silence. Le génocide des Arméniens, Paris, 1984; *նույնի՝* De Staline à Gorbatchov. Histoire d'une république soviétique, Paris, 1990; *նույնի՝* L'Arménie, Paris, 2002.

<sup>4</sup> Այդ մասին տե՛ս Yves Ternon. Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction, Paris, 2002, p. 63.

<sup>5</sup> Տե՛ս մանրամասն նույն տեղում, էջ 67-70:

<sup>6</sup> Տե՛ս E. Lavissee, Note sur le Livre Jaune, "Revue de Paris", livraison du 15 mars 1897, p. 452. Հարկ է նաև նշել, որ 1890-ական թթ. ֆրանսիացի մի շարք դիվանագետների, այդ թվում Մեյրիենի, գրաված դիրքորոշումը բարձր է գնահատվել նույնիսկ թրքամետ ֆրանսիական կառավարության կողմից, որը 1896թ. հուլիսին նրան, ինչպես նաև Սվազում և Էրզրումում Ֆրանսիայի փոխխույսատուներ՝ համապատասխանաբար Մ. Կարլիենին և Ֆ. Ռոքեֆորիենին արժանացրել է Ֆրանսիայի բարձրագույն պարգևին՝ Պատվո լեգեոնի շքանշանի: Տե՛ս M[ada]me Émilie Carlier, Au milieu des massacres. Journal de la femme d'un Consul de France en Arménie, Paris, 1903, p. 123.